

- // Военно-историческая антропология. Ежегодник, 2003/2004. Новые направления / Под ред. Е.С. Сенинской. – Москва: РОССПЭН, 2005. – С. 329–344.
3. Кьяри Б. Советские оккупированные территории, или размышления о немецком господстве в эпоху мировых войн // Беларусь і Германія: гісторыя і сучаснасць. Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь; Мінскі дзяржаўны лінгвістычны універсітэт. – Вып. 3.: Мат. Міжнар. навуковай канферэнцыі, Мінск, 22 красавіка 2004 г. / Гал. рэд. А.А. Каваленя, С.Я. Новікаў. – Мінск: МДЛУ, 2004. – С. 133–142.
 4. Спогади Шевченко Г.М., жительки с. Глодоси Новоукраїнського району Кіровоградської області / Архів автора.
 5. Національний архів Республіки Білорусь. – Ф. 750. – Оп. 1. – Спр. 236. – 146 арк.
 6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 4328. – Оп. 1. – Спр. 2. – 84 арк.
 7. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 254. – 603 арк.
 8. Минасян Н.М. Международные преступления третьего рейха. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1977. – 387 с.
 9. Щербакова И. Над картой памяти // Память о войне 60 лет спустя... – С. 195–209.
 10. Вельцер Х. История, память и современность прошлого // Память о войне 60 лет спустя... – С. 51–63.

Аннотация. *Иржавская А.П. Немецкая оккупация в исторической памяти восточнославянских народов.* В статье рассмотрено одну из самых актуальных и недостаточно исследованных проблем истории Второй мировой войны – проблему исторической памяти поколений о событиях 1939–1945 гг. Автор останавливается на послевоенном и современном функционировании и трансформации исторической памяти об оккупационном режиме на восточнославянских территориях, обращая внимание на ещё недавно “запрещённые воспоминания” живых свидетелей.

Ключевые слова: историческая память, немецкий оккупационный режим, нацистский террор, восточнославянские народы, сталинизм, десталинизация

Summary. *Irzhavska A.P. German Occupation in the Historical Memory of Eastern Slavic Peoples.* The article depicts one of the most actual and few research problems of the Second World War history – the problem of the historical memory of generation about the events during 1939–1945. The author pays attention to post-war and modern function and transformation of the historical memory about occupied regime on the Eastern-slavic territories, concentrate attention on until quite recently “forbidden memories” of the research period.

Key words: historical memory, german occupation regime, Nazi terror, East Slavic peoples, Stalinism, Destalinisation

Надійшла до редакції 19.05.2009 р.
Затверджена до друку 02.07.2009 р.

УДК 94(475)“1939/1945”

П.Я. Поліщук

ГАЛУЗЕВІ ОРГАНИ УПРАВЛІННЯ “ПОЛЬСЬКОЇ ПІДПІЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ” ЗА ДОБИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглянуто фактично існуючі в роки Другої світової війни департаменти – органи управління польського цивільного підпілля. Звернуто увагу на рівень організаційного розвитку, масштаби діяльності, розміри фінансування підпільної адміністрації в кожній окремо взятій галузі.

Ключові слова: Департамент, Делегатура Уряду, “Польська підпільна держава”, Друга світа війна, адміністрація, цивільне підпілля, органи управління.

Після окупації вермахтом Польщі у вересні 1939 р. на її теренах було встановлено жорсткий окупаційний режим. Але цим подіям передувало два десятиліття національного державотворення. Тому існуюча в міжвоєнний період Польська держава та розгалужена система її установ не могла повністю й водночас зникнути. Хоча вище керівництво покинуло країну, але залишалися управлінські кадри, традиції. Згодом усе це трансформувалося в систему цивільного підпілля, з центральними місцевими та галузевими органами управління.

У польській історіографії навіть було розроблено теорію існування на території піднацистської Польщі “Підпільної Держави” (ППД). Однією з первинних ознак її існування є, як відомо, наявність ефективної системи управління у всіх сферах її функціонування. У “Польській підпільній державі” така місія була покладена на департаменти. Тому, продовжуючи традицію польських колег, спробуємо з’ясувати, наскільки повно та ефективно ці структури відповідали потребам польського суспільства та чи можна на основі їхньої діяльності взагалі говорити про наявність “підпільної держави”.

На початку 1941 р. у “Підпільній Державі” існували практично всі 14 раніше запроєктованих департаменти – складові Делегатури уряду. Зокрема: 1) Президіальний, 2) внутрішніх справ, 3) військових справ, 4) фінансів, 5) правосуддя, 6) освіти та культури, 7) сільського господарства, 8) промисловості та торгівлі, 9) праці та суспільної опіки, 10) комунікації, 11) пошти та телеграфів, 12) ліквідації (наслідків війни), 13) відбудови, 14) преси та інформації. Фактично ж діяло 12 департаментів: внутрішніх справ, фінансів, освіти та культури, сільського господарства, промисловості та торгівлі, праці та суспільної опіки, комунікації, пошти та телеграфів, ліквідації наслідків війни, відбудови та публічних робіт, преси та інформації [1, 17,18]. Більшість департаментів дублювали міністерства II Речі Посполитої, і тільки 3 з них були спеціально створені для виконання функцій держави в умовах війни й окупації. Мова йде про департаменти ліквідації наслідків війни, преси та інформації, відбудови й публічних робіт. Їхні завдання бкло окреслено у Статуті бюро Делегатури уряду: “1) Збір матеріалів потрібних делегатові уряду для виконання його завдань, обробка цих матеріалів, а також підготовка рішень та розпоряджень делегата; 2) підбір і підготовка персоналу для здійснення влади та виконання публічних функцій по мірі звільнення і після звільнення держави від окупації, а також призначення діячів тимчасової державної адміністрації в межах та на підставі принципів встановлених делегатом уряду; 3) керівництво тимчасовою адміністрацією та нагляд за нею відповідно до принципів, встановлених делегатом уряду; 4) розробка та підготовка проектів законодавчих актів, наказів і розпоряджень, видання яких буде потрібним у перехідний період після припинення окупації, а також впорядкування правової системи” [2].

Департамент внутрішніх справ розпочав свою діяльність в лютому 1941 р. Його очолив Леопольд Рудковський. Після нього керівниками були Казимір Багінський і Стефан Корбонський. Департамент внутрішніх справ був одним із найважливіших робочих органів Делегатури уряду, але його фінансування до кінця 1942 р. було мізерним, і лише в 1943 р. на департамент було виділено 10% бюджету Делегатури уряду, з яких значна частина коштів була видана на утримання Окружних Делегатур Уряду. Дослідник Г. Гурські вважає, що після розширення діяльності департаменту в першій половині 1942 р. у його структурі виникли відділи самоврядування та безпеки [3, 133]. Для виконання технічних завдань було утворено загальний відділ.

Відділ самоврядування на початку своєї діяльності вів спостереження за офіційно діючими самоврядними інституціями, залишеними окупантами. Пізніше він почав займатися підготовкою проектів розвитку самоврядування на перехідний період. А, скажімо, відділ безпеки був утворений у квітні–травні 1942 р. під керівництвом Тадеуша Міклашевського. Остаточно його організаційну структуру сформували в кінці 1943 р. і закріпили в “Організаційному статуті департаменту внутрішніх справ на час неявної діяльності”. Відповідно до статуту в департаменті існували такі відділи: організаційно-інспекційний, безпеки та політично-суспільний [4, 158–164].

Організаційно-інспекційний відділ складався з організаційного та інспекційного підвідділів. Перший підвідділ готував проекти декретів про безпеку, а також організаційну структуру органів безпеки, узгоджував ці проекти з зацікавленими департаментами та військовою владою, проектував організаційно-правові межі суспільної ініціативи. Другий підвідділ контролював організацію та діяльність служб безпеки з іншими органами ППД, давав оцінку кандидатів на посади в відділах безпеки окружних делегатур уряду.

У відділі безпеки діяли підвідділи: публічної безпеки і справ органів безпеки; злочинності та ув’язнень; інформації та внутрішньої безпеки.

До політико-суспільного відділу ввійшли підвідділи преси, національностей та комуністичних організацій.

У департаменті внутрішніх справ проводилися роботи над підготовкою повоєнної поліції. З цією метою створили головний інспекторат Державного корпусу безпеки (далі ДКБ) на чолі з Маріаном Кожелевським. При головному інспектораті діяв відділ підготовки кадрів.

Ще одним, вартим особливої уваги, відділом департаменту внутрішніх справ було східне бюро, яке виникло на початку 1942 р. [5, 7–11], або, за деякими даними, навіть у кінці 1941 р. [6, 145]. Східне бюро було утворено з метою підготовки кадрів для польської адміністрації на сучасних західноукраїнських землях. А також з метою збору й оголошення інформації про політичну, економічну та суспільну ситуацію в цьому регіоні.

У 1943 р., разом з розвитком окружних делегатур на західноукраїнських землях, роль східного бюро департаменту внутрішніх справ зменшилася. У кінці року воно взагалі припинило свою діяльність, а його працівники перейшли до бюро національностей і східної секції.

Роботу над організацією департаменту праці та суспільної опіки розпочали ще в середині 1940 р., коли функції його директора в рамках бюро координації почав виконувати Ян Станіслав Яновський (офіційно призначеного на цю посаду в квітні 1941 р.) [7, 57]. Департамент займався питаннями соціальної опіки, розробляв плани майбутньої соціальної політики [8, 140].

Організаційна структура департаменту праці й суспільної опіки нагадувала структуру довоєнного міністерства праці та суспільної опіки. Вона включала секції: розпорядку праці, працевлаштування, оплат та забезпечень, соціального страхування, служби здоров'я, суспільної опіки. З липня 1943 р. департамент розпочав організаційну роботу своїх місцевих осередків на рівні другої, а потім й першої інстанції [15]. Найвищого розвитку структура департаменту досягла в червні 1944 р. Вона виглядала так: 1) загальний відділ, 2) відділ працевлаштування, 3) відділ організації праці, 4) відділ трудового права, 5) відділ соціального забезпечення, 6) відділ суспільної опіки, 7) відділ здоров'я, 8) відділ легалізації, 9) організаційний, 10) фінансовий відділ, 11) секретаріат [8, 143].

На департамент праці та суспільної опіки припадала 1/3 бюджету Делегатури уряду. У лютому 1943 р. ця сума становила один мільйон доларів [9, 33], а в 1944 р. зросла в чотири рази [10, 62]. Тільки мінімальна частина цих коштів була витрачена на утримання апарату департаменту. Оскільки штатних працювало лише 16 осіб, більшість роботи виконували волонтери. Департамент регулярно переказував гроші раді допомоги євреям “Жегота”.

Департамент освіти та культури, разом з департаментами внутрішніх справ та праці й суспільної опіки, належав до найдієвіших інституцій ППД. Головним його завданням було підпільне навчання. Департамент було утворено одним із перших. Після виникнення стабільної Делегатури Уряду на посаду директора запропоновано кандидатуру Чеслава Вицеха. Як згадував сам перший директор того департаменту, це сталося у вересні 1940 р. [11, 34]. Але з огляду на те, що тодішній тимчасовий делегат уряду Я.Скоробогати-Якубовський не мав права призначати директорів департаментів, офіційно Ч. Вицех обійняв посаду лише в січні 1941 р. рішенням Ц. Ратайського. Спочатку в департаменті працювали: директор, начальник із питань таємного навчання – Теофіл Воєнський, а згодом Лешек Кліма, секретар і кілька зв'язкових [12, 83].

Первинними завданнями департаменту була організація та уніфікація форм підпільного навчання. Уже з середини 1941 р. були організовані окружні осередки департаменту освіти та культури по території всього Генерального Губернаторства, а також налагоджений зв'язок із Вільнюсом, Львовом, Полоцьком і Лодзем [3, 157].

У центральному апараті департаменту в кінці 1941 р. діяли такі комісії: загальної освіти, середньої освіти, підготовки вчителів, шкільної адміністрації та самоврядування, професійної освіти та вищої освіти [12, 84].

Масштаб підпільної освіти, охопленої цим департаментом, був досить значним. Діяли, зокрема, Варшавський університет, Ягелонський університет, Варшавська політехніка, Познанський університет ім. Адама Міцкевича в якості Університету західних земель у Варшаві, Головна торгова школа у Варшаві, Університет ім. Яна Казимира у Львові, Університет ім. Стефана Баторія у Вільнюсі та Католицький університет у Любліні. Наприкінці окупації в усіх вищих навчальних закладах разом навчалось 12000 студентів, що становило 25% від їхньої довоєнної кількості.

На початку 1942 р. до складу Департаменту освіти та культури включили відділ культури та мистецтва, який до кінця 1941 р. знаходився у складі департаменту преси та інформації. Відділ культури та мистецтв очолив професор Станіслав Лоренц.

Цей відділ складався з таких структурних підрозділів: літератури та театру на чолі з Єжи Анджеєвським і Ярославом Івашкевичем, пластики під керівництвом Єжи Сінкевича, музики під керівництвом Петра Перковського і Едмунда Рудницького, бібліотек під керівництвом Юзефа Гричі, архівів під керівництвом Вітольда Суходольського, пам'яток під керівництвом Яна Захватовича, музеїв і колекцій під керівництвом С. Лоренца, книжкової та видавничої справи під керівництвом Юзефа Заремби [12, 86].

Відділ рятував предмети культури та мистецтва від знищення й вивезення, а також видавав щомісячні звіти [13].

Департамент освіти та культури охоплював своєю діяльністю найширше коло питань. До нього ввійшли відділи: дошкільної освіти, початкового шкільництва, середнього загальноосвітнього шкільництва, професійного шкільництва, підготовки вчителів і освіти дорослих [12, 87,88]. Тут же діяла головна комісія планування під керівництвом Владислава Радвана [3, 162]. Вона готувала законодавчі акти в галузі освіти та культури.

Департамент припинив свою діяльність після провалу Варшавського повстання. Він відігравав значну роль у підтримці та розвитку освіти, науки та культури в ППД. Значний розвиток галузі освіти був пов'язаний з фінансовими асигнуваннями з боку ДУ, слабким натиском окупаційної влади та діяльністю великої кількості легальних освітніх організацій.

На діяльність департаменту освіти та культури призначалися значні кошти: в 1943 р. 900 тис. доларів, тобто 21% бюджету Делегатури уряду, а в 1944 р. 2 млн доларів, що становило 16,5% річного бюджету [10, 62]. Аналізуючи способи розподілу бюджету можна дійти висновку, що “Польська підпільна держава” мала соціальний характер, бо половина бюджету призначалася на соціальний захист і забезпечення людини, а також на науку і освіту. Незважаючи на складні умови війни та окупації, пріоритетним у діяльності ППД залишалася людина, її розвиток.

Директором департаменту правосуддя на початку 1941 р. був призначений Леон Новодворський. Проте організаційна структура департаменту почала розвиватися лише з кінця року. Департамент складався з наступних інституцій: адміністративного відділу, законодавчого, пенітенціарного, комісії адвокатури та комісії нотаріату [14].

Адміністративний відділ виник найраніше. Тут підбирали кандидатури на керівні посади в судах і прокуратурах, а також особовий склад запланованих судів присяжних [3, 146]. У рамках цього відділу велася робота над реєстром суддів і прокурорів. Станом на 1943 р. в окупованій Польщі перебувало 42% довоєнної кількості суддів і прокурорів. Після закінчення війни очікувалася гостра нестача цих працівників. Найбільші втрати були у східних округах [15].

Законодавчий відділ займався опрацюванням проектів правових актів. Він підготував наступні документи: Закон про організацію загальних судів; Закон про тимчасові зміни в праві про устрій загальних судів; Закон про почесних суддів; Закон про межі вживання німецької мови в судах та в приватноправових відносинах; Закон про впорядкування приватного стану в межах цивільного судочинства; Закон про амністію, а також ряд інших законів присвячених встановленню адвокатури, нотаріату, пенітенціарної системи [14, 1,2]. Законодавчий відділ опрацював також “Кодекс громадської моральності”. Документ регулював відповідальність за злочини, скоєні в умовах окупації: за зраду, за злочин проти приналежності до польського народу, проти громадської моралі та гідності [16, 101–104].

У ППД існувала система спеціальних кримінальних судів. Але відповідно до проекту декрету про спеціальні суди, вона підлягала не департаменту правосуддя, а керівництву цивільної боротьби [17, 99].

Перші кроки в організації департаменту сільського господарства було зроблено ще в середині 1940 р., коли Едварда Бірда призначили на посаду його директора. Але остаточно він її так і не обійняв. У кінці 1941 р. на чолі новоутвореного департаменту став Вітольд Марінже, якого вже в січні 1942 р. змінив Зигмунт Залеський.

Департамент сільського господарства складався з директора, двох заступників і відділів, які займалися питаннями повоєнної перебудови сільськогосподарського устрою, аналізом поточної ситуації, сільськогосподарської політики окупантів, підготовкою правових актів на перехідний і повоєнний період. При департаменті діяла адміністрація лісів під керівництвом Т. Лоркевича. У

кінці 1943 р. структура була посилена завдяки об'єднанню з Бюро сільського господарства та забезпечення [3, 134].

Департамент промисловості та торгівлі (часто дописували – та мореплавства) було утворено в середині 1941 р. Кандидатура Б. Рутковського утвердили на посаду директора ще рік тому – у середині 1940 р. До департаменту ввійшли такі відділи: гірничодобувний, промисловий, морський, трактатів та торгової політики, організації торгівлі та загальний [2, 17–20].

Департамент підготував багато ініціатив: проект декрету про врегулювання промислово-торгового самоврядування; про тимчасове врегулювання організації господарських товариств; про регулювання власності; про примусове управління житловим фондом; про промислову працю та врегулювання цін [18, 35–54]. Він здійснював свою діяльність у трьох основних напрямках: 1) підготовка прийняття, забезпечення та підтримання діяльності найважливіших економічних осередків; 2) відбудова центрального й територіального апарату міністерства промисловості та торгівлі; 3) підготовка апарату самоврядування у промисловості, торгівлі та ремісництві [19, 17]. Також поширював її на територію II Речі Посполитої (у кордонах 1939 р.), а, окрім того, у Східній Пруссії, на Шльонзьку Опольському до Ниси, Пруському помор'ї до лінії Кросно-Колобжег та в місті Гданськ.

Департамент промисловості та торгівлі прагнув встановити контроль над 20000 підприємств на території всієї країни. Але безпосередньо займався тільки найбільшими та найважливішими (гірничими, промисловими, транспортними, торговими), список яких було складено в 1942 р. На чолі такого підприємства був (у дійсності – не завжди) комісар. Меншими підприємствами мала займатися локальна влада, в рамках якої функціонували відділи промисловості у воєводствах, адміністрації гірничих і морських справ й інші органи [19, 17a].

Морськими питаннями займалася відповідна секція департаменту під керівництвом Станіслава Станіславського. Вона переймалася проблемами організації адміністрації узбережжя, створенням морських портів і припортових фірм. Її центр мав бути в морській адміністрації у Гданську. Порти планувалося поділити на два типи: порти характеру великих морських підприємств і малі порти [19, 18].

Департамент також надсилав звіти до уряду Польщі в Лондоні. Їх можна поділити на види: загальні та спеціальні. Перший вид – це періодичні звіти, що стосуються економічної ситуації. Вони надсилалися щоквартально, потім щомісячно, а від 1943 р. щотижня. Другий вид – це звіти, що стосувалися конкретної галузі економіки. Наприклад, про стан нафтової промисловості [20, 1,2], про економічну ситуацію на північно-східних землях [21, 108,109], про обмін товарами між Третім рейхом і Генеральним Губернаторством [22, 14].

У штаті цього департаменту числилися тільки директор та ще 2 працівники, 201 особа ж виконувала обов'язки на громадських засадах [23, 533], але вони були працівниками органів місцевого самоврядування й отримували легальну зарплату від окупаційної влади. Тобто по суті діяльність департаменту фінансувалася німцями. Завдяки цьому в 1943 р. цей орган управління перетворився на найефективніший у структурі цивільної влади ППД.

Після Варшавського повстання департамент відновив роботу у складі загального відділу, промислового та торгового відділу сільського господарства. Діяв до весни 1945 р.

Департамент пошти та телеграфів розпочав свою діяльність у першій половині 1941 р. [24, 2–7]. Він складався з трьох відділів: загального, поштового та технічного. Головним завданням департаменту була організація центрального апарату та місцевих осередків, підготовка на перехідний період проектів розпоряджень. Зокрема: про відновлення підприємств комунікації, підтримання зв'язку збройними силами, організація підпільного керівництва колишніх окружних дирекцій пошти та телеграфів. Департамент аналізував діяльність телекомунікаційних адміністрацій і готував на основі цього звіти [24]. Свою діяльність припинив після провалу Варшавського повстання. Керівниками департаменту були Роман Рибакський (арештований у травні 1941 р.) та, згодом, Чеслав Кларнет, якому допомагав Анджей Мархвіцький [3, 173].

Департамент вів спостереження за діяльністю фінансових структур і політикою окупантів у галузі фінансів, грошового обігу, кредитів, а також аналізував законодавство та готував звіти еміграційному уряду Польщі. Наприклад, “Звіт по фінансову та грошову економіку”, “Головні позиції балансу емісійного

банку” та ін. Департамент підготував ряд законопроектів, які охоплювали широке коло відносин, також проект державного бюджету на повоєнний період [21, 14].

Питаннями комунікації з середини 1940 р. почав займатися Ян Дибовський. Але дату утворення департаменту комунікації точно не встановлено. Можна тільки сказати, що департамент виник до 1942 р. [23, 265]. Він складався з секцій: персонально-адміністративної, будівництва та утримання залізниць, механічної, автошляхів, водних шляхів, експлуатаційної [25, 134,135]. В. Грабовський виділяє також організаційну секцію [23, 265].

Головним завданням департаменту було проведення моніторингу комунікації (зі складанням на його основі звітів), організація власної територіальної структури, творення представництв важливих комунікаційних осередків, підготовка проектів реорганізації адміністрації в галузі транспорту, а також матеріалів для потреб інших інституцій [25, 134,135]. Після Варшавського повстання департамент припинив свою діяльність.

Департамент (відділ) ліквідації наслідків війни виник на початку 1941 р. [23, 179]. Директором був призначений Антоній Ольшевський, а його заступником Броніслав Домословський. Вони розпочали збір інформації про шкоду, заподіяну окупантами в різних регіонах. Бракувало досвіду, бо раніше подібні органи не існували. Тільки в кінці 1942 р. вдалося окреслити головні напрямки діяльності департаменту: підготовка звітів, підготовка до майбутнього мирного трактату, підготовка до ліквідації німецького впливу, розробка завдань по відшкодуваннях [18, 50]. Від весни 1940 р. щорічно готували звіти про втрати, спричинених гітлерівцями [27, 1,2]. У 1942 р. було підготовлено 45 звітів про економічне та соціальне життя, публічно-правові питання, німецьку пропаганду й політику проти польського населення [27, 3].

Департамент преси та інформації було утворено 1 березня 1941 р. [26, 1–10a]. Очолив новостворену структуру Станіслав Казік. Він обіймав цю посаду аж до червня 1945 р., а в цей період департамент був однією з найбільших структур ДУ [27, 53–55; 28, 59]. Його головне завдання – інформаційна діяльність. Структуру формували: інформаційна агенція “Край” під керівництвом Цирила Сосновського, а від 1944 р. Станіслава Заремби; агенція “Сервіс” на чолі з Теофілом Сігою; відділ радіо РА під керівництвом Едмунда Рудницького [28, 60], західна та східна секції.

Західна секція виникла в 1941 р., а до департаменту ввійшла в 1942 р. Її першим очільником був Цирил Сосновський, якого в 1943 р. змінив на посаді Едмунд Манцелевський. Східна секція виникла в 1942 р. під керівництвом Петра Яроцького [14, 60].

До кінця 1941 р. при департаменті діяв відділ культури, переданий пізніше в підпорядкування департаменту освіти. Цей відділ готував ґрунтовні звіти про стан культури у країні [29, 4,6]. Він же збирав дані з усіх структур ППД і ситематизовував її в щомісячних і щоквартальних звітах, які були основним джерелом інформації про окуповану Польщу. Підготовлено також ряд проектів законів про повоєнне управління пресою та інформацією, видавництвами, радіо й кіно [18, 35–55].

Департамент відбудови та публічних робіт був інституцією, притаманною саме підпільній державі, бо він мав характер державної інституції, яку спеціально утворено за умов окупації. Заснований у 1942 р., відповідно до розпорядження ДУ [30, 1–4]. Першим директором призначили Стефана Брилу, який водночас керував військовим бюро промисловості та торгівлі. У 1943 р., після арешту С. Брили, департамент очолив Броніслав Жемецький, якого невдовзі також заарештували. Третім директором став Станіслав Аркашевич [7, 59].

Згідно зі статутом, діяльність департаменту мала відбуватися в рамках семи відділів: 1) загального; 2) відбудови міст; 3) відбудови сіл; 4) технічно – будівельного; 5) дорожнього; 6) водного; 7) правового [3, 189,190]. Більшість із цих відділів розпочали свою діяльність у 1943 р., а дорожній відділ так і не було утворено [31, 8–12].

Було здійснено кілька спроб утворити передбачений статутом бюро ДУ департамент національної оборони. Проти до літа 1944 р. лише прийняли статут департаменту військових справ. Він мав складатися з чотирьох відділів: пресового – з політичними та пресово-пропагандистськими підвідділами; відділу співпраці з департаментами в адміністративній сфері; відділу опіки над солдатами та їх родинами, а також відділу бюджету [32, 21,22]. Тільки після провалу Варшавського повстання, коли АК втратила своїх командирів і значну частину солдат, Крайова Рада Міністрів та Рада Національної Єдності на спільному засіданні 7 листопада 1944 р.

утворили департамент національної оборони. Але навіть тоді він не відіграв провідної ролі в керівництві військовим підпіллям у країні, а був лише специфічною інституцією, що здійснювала посередництво між Армією Крайовою та Делегатурою Уряду. Директором цього департаменту було призначено Єжи Міхаловського, керівником штабу Альбіона Сорочинського.

У перший період своєї діяльності ППД не займалася міжнародними відносинами, оскільки то була прерогатива уряду Речі Посполитої на еміграції. З часом, коли до кордонів Польщі наближалися радянські війська, “лондонський” уряд сам наділив органи влади ППД компетенцією у сфері вирішення найважливіших питань зовнішньої політики Польщі – проведенні переговорів із СРСР. У цей період ППД відіграла суттєву роль у зовнішній політиці. Це дає підстави говорити про існування департаменту закордонних справ. Формально він називався секцією закордонних справ, а фактично мав статус і виконував обов’язки звичайного департаменту ДУ [33, 8]. Інструкцію про утворення закордонної секції було прийнято 7 червня 1943 р. Її директор Роман Кноль розпочав свою діяльність ще на кілька місяців раніше [33, 9]. Інструкція передбачала, що закордонна секція виникне на правах департаменту, позаяк такого департаменту утворено не було. Секція (департамент) закордонних справ займалася політичним консультуванням, писала рапорти, оцінювала рішення ППД, які стосувалися зовнішньої політики, а також співпрацювала з військом. До її структури входили: шеф секції, його секретар, шеф організації, канцелярія, зв’язкові; генеральний секретар з шефом секретаріату та секретарем; відділи: преси, фінансів, німецький, радянський, Центральної Європи, спеціальних робіт, економічний, закордонних контактів [34, 2].

Секція готувала кадри для повоєнного Міністерства закордонних справ, аналізувала найважливіші події міжнародного життя. Про непересічну роль, яку відігравав цей підрозділ у адміністративній системі ППД, свідчить обсяг його фінансового забезпечення – 24 тис. доларів [10, 62].

Аналізуючи діяльність департаментів ДУ, їх можна поділити на два типи. Перший тип – це департаменти, які проводили широку діяльність у рамках підпільного життя, які мали істотний вплив на поточний стан справ і розвиток подій у довіреній їм галузі. Прикладами можуть слугувати департаменти праці та суспільної опіки, освіти й культури, внутрішніх справ. Другий тип – це департаменти, які були формально утворені, але у своїй діяльності обмежувалися спостереженням за розвитком подій у довіреній їм галузі, підготовкою звітів, розробкою планів повоєнної відбудови та проектів законів. Сюди можна віднести департаменти сільського господарства, промисловості та торгівлі, комунікації.

Отже, департаменти обох типів дають нам змогу говорити про існування в окупованій гітлерівцями Польщі розгалуженої системи органів галузевого управління. Саму по собі її не виправдано ототожнювати з державою, бо для цього не вистачало цілого комплексу інших невід’ємних атрибутів. Проте певне підґрунтя для виникнення гіпотези про існування в Польщі підпільної державності у роки Другої світової війни все ж маємо.

Література

1. Bartoszewski W. Polskie Państwo Podziemne 1939–1945. – Warszawa: Niezależna Oficyna Wydawnicza, 1980. – 35 s.
2. Archiwum Akt Nowych (AAN, Варшава). – Sygn. 202-I-1, Zespół akt Delegatury Rządu RP na Kraj. Materiały w sprawach budowy aparatu Delegatury. Statut Biuro Delegata Rządu.
3. Górski G. “Administracja polski podziemnej w latach 1939–1945. Studium historyczno-prawne.” – Toruń, 1995. – 337 s.
4. AAN – Sygn. 202/II. – T. 13. Zespół akt Delegatury Rządu RP na Kraj. Statut organizacyjny Departamentu Spraw Wewnętrznych na okres pracy niejawnej.
5. AAN – Sygn. 202/XVI. – T. 1. Zespół akt Delegatury Rządu RP na Kraj.
6. AAN – Sygn. 202/V. – T. 5. Delegatura Rządu RP na Kraj. Departament Przemysłu i Handlu. Sprawozdanie o stanie roponego przemysłu.
7. Korboński S. Polskie Państwo Podziemne. – Bydgoszcz: Wydawnictwo Nasza Przyszłość N.I. – 277 s.
8. Szubert W. Departament pracy i opieki społecznej Delegatury Rządu (1941–1945) / Kultura i społeczeństwo. – Warszawa, 1990. – 248 s.
9. AAN – Sygn. 202/I. – T. 6 Delegatura Rządu RP na Kraj. Biuro prezydzialne. Depesze wysłane do Rządu.
10. AAN – Sygn. 202/I. – T. 7. Delegatura Rządu RP na Kraj. Biuro prezydzialne. Depesze wysłane do Rządu.
11. Wycech C. Z dziejów tajnej oświaty w latach okupacji. – Warszawa: Nasza Księgarnia, 1964. – 285 s.

12. Krasuski J. Tajne Szkolnictwo Polskie w okresie okupacji Hitlerowskiej 1939–1945. Warszawa: PWN, 1971.
13. AAN – Sygn. 202/VII. – T. 2–3. Delegatura Rządu RP na Kraj. Departament Oświaty. Sprawozdania.
14. AAN – Sygn. 202/XII. – T. 1. Delegatura Rządu RP na Kraj. Departament Likwidacji Skutków Wojny. Notatki o stanie prac likwidacji skutków wojny pod koniec 1941 r.
15. AAN – Sygn. 202/I. – T. 34. Delegatura Rządu RP na Kraj. Biuro prezydzialne. Poczta wysłana do rządu.
16. AAN – Sygn. 202/IV. – T. 1. Kodeks moralności obywatelskiej.
17. AAN – Sygn. 202/IV. – T. 1. Delegatura Rządu RP na Kraj. Dekret o sądach specjalnych.
18. AAN – Sygn. 202/I. – T. 1. Zespół akt Delegatury Rządu RP na Kraj. Wykaz zadań opracowanych Delegaturą Rządu.
19. AAN – Sygn. 202/1. – T. 31. Delegatura Rządu RP na Kraj. List Departamentu Przemysłu i handlu.
20. Lewandowska S. Polska konspiracyjna prasa informacyjno–polityczna 1939–1945. – Warszawa: Czytelnik, 1982. – 445 s.
21. AAN – Sygn. 202/V. – T. 4. Delegatura Rządu RP na Kraj. Departament Przemysłu i Handlu. Sprawozdanie o sytuacji gospodarczej na północno-wschodnich ziemiach.
22. AAN – Sygn. 202/V. – T. 5. O wymianie artykułów między III Rzeszą a Generalnym Gubernatorstwem.
23. Grabowski W. Polska tajna administracja cywilna 1940–1945. – Warszawa: Instytut pamięci narodowej, 2003. – 717 s.
24. AAN – Sygn. 202/X. – T. 1. Delegatura Rządu RP na Kraj. Departament Pocht i Telegrafów. Sprawozdanie sytuacyjne i organizacyjne.
25. AAN – Sygn. 202/II. – T. 11. Delegatura Rządu RP na Kraj. Departament spraw wewnętrznych. Wydział ogólny. Instrukcje, tezy, uwagi, projekty dekretów w sprawach budowy aparatu państwowego w okresie okupacji i po wyzwoleniu.
26. AAN – Sygn. 202/III. – T. 174. Delegatura Rządu RP na Kraj. Departament informacji i prasy. Sprawozdania z działalności Departamentu Informacji i prasy za okres okupacji.
27. AAN – Sygn. 202/XII. – T. 1. Delegatura Rządu RP na Kraj. Departament Likwidacji Skutków Wojny. Sprawozdanie organizacyjne za czwarty kwartał 1942 r.
28. Mienkiewicz W. Mokotow–Wronki–Rawicz. Wspomnienia z lat 1939–1945. – Warszawa: Novum, 1990.
29. AAN – Sygn. 202/I. – T. 1. Zespół akt Delegatury Rządu RP na Kraj. Materiały w sprawach budowy aparatu Delegatury.
30. AAN – Sygn. 202/XI. – T. 1. Delegatura Rządu RP na Kraj. Departament Robot publicznych i Odbudowy. Zarządzenia o utworzeniu Departamentu robot Publicznych.
31. AAN – Sygn. 202/XI. – T.1. Delegatura Rządu RP na Kraj. Departament Robot publicznych i Odbudowy. Sprawozdanie organizacyjne za 1.9.1943.
32. AAN – Sygn. 202/XIII. – T. 1. Delegatura Rządu RP na Kraj. Departament Obrony narodowej. Instrukcje, rozkazy w sprawach: organizacji i przekazania przez AK Delegaturze Rządu Wydziałów i referatów wojskowych.
33. AAN – Sygn. 202/IV. – T. 2. Sprawozdanie organizacyjne Departamentu Sprawiedliwości za okres od 1.10.1942 do 31.12.1942 r.
34. AAN – Sygn. 202/XIV. – T. 1. Delegatura Rządu RP na Kraj. Departament Spraw Zagranicznych. Instrukcje dotyczące schematu organizacyjnego i zakresu działalności Sekcji Zagranicznej.

Аннотация. *Полищук П. Отраслевые органы управления “Польского подпольного государства” в период Второй мировой войны. В статье рассмотрены фактически существующие в годы Второй мировой войны департаменты – органы управления польского гражданского подполья. Обращено внимание на уровень организационного развития, масштабы деятельности, размеры финансирования подпольной организации в каждой отдельно взятой отрасли.*

Ключевые слова: *Департамент, Делегатура Правительства, “Польское подпольное государство”, Вторая мировая война, администрация, гражданское подполье, органы управления*

Summary. *Polishchuk P. Sectoral Management Organs of “Polish Underground State” during the Second World War. In the article practically existing departments – bodies of administration in different sectors of Polish civil underground movement are reviewed. Attention is paid to the level of organizational development, scale of activity, amount of underground administrations financing in every individual sector.*

Key words: *Department, Representation of the Government, “Polish Underground State”, Second World War, administration, administrative bodies, civil underground movement*

*Надійшла до редакції 10.02.2009 р.
Затверджена до друку 02.07.2009 р.*